

Відомо, що 1843 року у Межигір'ї побував Т. Шевченко, який готував серію офортів "Живописна Україна", і зобразив загальний вигляд монастиря. Цей факт, напевне, і надихнув В. Седяра на написання статті. Загалом йому було властиве зацікавлення різними питаннями історії і культури. Своїми знаннями, фаховими і загальнокультурними, щедро ділився з колегами, студентами. Був доброзичливим у ставленні до людей. За це його любили. А ще за відданість мистецтву. Один з його учнів, згодом відомий український мистецтвознавець і знавець кераміки П. Мусієнко писав: "Він сам був п'яний від любові до мистецтва і сп'яняв нас... Мистецтво було його мрією, стихією і покликанням".

Та настав черговий чорний для української національної культури час — 1937 рік. Багатьох найкращих своїх синів і дочок, вірних патріотів, у тому числі В. Седяра, недорахувалася Україна — їх поглинула душогубна молотарка тоталітарного режиму. Тривалий час невідомо було ні дати, ні місця їхньої загибелі. У деяких виданнях роком смерті В. Седяра, І. Падалки, М. Бойчука та інших зазначали 1938 рік. І лише за умов існування незалежної України вдалося встановити, що Василя Феофановича Седяра та його побратимів-в'язнів було страчено 13 липня 1937 року.

Вічна їм пам'ять!

УДК 7(477.82)

Олександр Лесик
(Луцьк, Україна)

ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ ДЛЯ СУЧАСНИХ ФУНКЦІЙ

В статті досліджено основні види сучасного використання пам'яток архітектури. Установлені якісні показники реставраційних робіт по пристосуванню пам'яток архітектури для сучасних потреб.

Ключові слова: реставрація, пристосування, пам'ятка архітектури, реабілітація, консервація.

Пам'ятки архітектури, залишені нам творцями минулих епох, становлять вагому частину багатой культурної спадщини України. Вони свідки життя народу і розвитку його національності культури, відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття патріотизму та відданості своїй землі.

Творіння архітектури - це частина матеріального середовища, в якому живе і працює людина. Архітектурні споруди завжди мали вплив на умови праці та відпочинку людей. Залежно від соціально-політичних умов, рівня будівельної техніки, наявності будівельних матеріалів, природно-кліматичних факторів народні майстри зводили різноманітні за функціональним призначенням будівлі та споруди. Зодчі камертони першими відчували зміни в суспільстві, найповніше відбивали його запити і культуру.

Згідно з сучасним офіційним списком пам'яток містобудування та архітектури, що перебувають під охороною держави, на території України налічується 2024 об'єкти [1].

Пам'ятки архітектури України зазнали значних втрат у довоєнні роки. В період сталінізму була зруйнована велика кількість безцінних пам'яток історії та культури. Замки, монастирі підірвали, розбирали. Близько 90 % церков, костьолів республіки (за винятком семи областей західного регіону) були зруйновані.

У повоєнні роки складений офіційний список пам'яток архітектури України, який налічує 1516 об'єктів. Роки правління Хрущова характеризувалися новим епілеском нападок на релігію в результаті чого список пам'яток архітектури в 1963 р. скоротився до 861 об'єкта.

Фактично понад п'ятсот культових споруд перестали охоронятись державою.

Значна кількість їх була зачинена, перетворена у склади, комори.

Найстарішими пам'ятками архітектури є оборонні споруди та монастирські комплекси. До наших днів на території України збереглося 116 пам'яток оборонної архітектури і понад сто монастирів [2].

Пам'ятки оборонного зодчества та монастирські комплекси серед інших пам'яток містобудування та архітектури України мають особливий статус, зумовлений їх унікальними історичними та архітектурними особливостями. Замки і монастирі - це найбільші за розмірами історичні споруди в забудові населених пунктів і завдяки своїм масштабам є композиційними центрами багатьох міст і сіл України.

Результатом великої науково-дослідницької роботи по вивченню пам'яток стало видання капітальних праць, серед яких виділяються: «Історія Українського мистецтва» у шести томах, «Нариси з історії архітектури Української РСР» у чотирьох томах, «Всеобщая история архитектуры» в дванадцяти томах та деякі інші роботи.

Підсумками багаторічної комплексної науково-дослідницької роботи широкого кола спеціалістів є довідник-каталог у чотирьох томах «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР».

Наукову роботу по дослідженню пам'яток архітектури України проводять Київський науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем архітектури, Київський науково-дослідний інститут містобудівництва, інститути «Укрпроектреставрація», «Укрзахідпроектреставрація».

Неоціненний внесок у науку зробили дослідження Ю. С. Асеева, М.М. Говденко, Є. М. Годованюк, М. С. Коломийця, Г. Н. Логвина, Е. І. Лопушинської, Ю.О. Нельгоновського, І. Р. Могитича, В. А. Овсійчука, Є. М. Пламеницької, М.В. Холостенка, В. В. Савченка, В. В. Чепелика, А. А. Тіца, П. Г. Юрченка та ін., які у своїх працях проаналізували більшість історико-архітектурних пам'яток України, можливості їх сучасного використання.

Важливу наукову проблему взаємозв'язку старовинної забудови з новими спорудами вирішують В. І. Єжов, А. М. Рудницький, Т. Д. Товстенко, Є.Є. Водзінський та ін.

Розглянувши історико-архітектурну цінність замків та монастирів України, особливості їх розташування, композиційні й планувальні рішення, технічний стан споруд, а також методи реставрації пам'яток архітектури, звернемося до одного із найважливіших показників їх зберігання - сучасного використання.

Незважаючи на значні наукові досягнення в області реставрації, певні успіхи в пристосуванні пам'яток архітектури, зокрема замків та монастирів для сучасних потреб, проблема реставрації і включення пам'яток у сучасне життя залишається невирішеною. І це характерно не тільки для України, а й для всіх республік колишнього СРСР [3].

Окремі позитивні приклади реставрації старовинних об'єктів стали можливими внаслідок плідної діяльності товариства охорони пам'яток історії та культури, творчих спілок та зусиль ентузіастів і органів влади. Ця проблема загалом в Україні набирає все більшої гостроти.

Охорона і реставрація пам'яток архітектури, порядок державного управління в цій галузі, рівень участі державних, наукових, творчих і громадських організацій у цій справі встановлені законодавчими актами. Визначені також види пам'яток історії та культури, заходи щодо їх збереження й використання. Так, велике значення мало затвердження у 1948 р. «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР», де визначені категорії пам'яток, порядок взяття їх під охорону держави, передачі у використання орендарям, обов'язки й відповідальність збереження пам'яток архітектури.

Пам'ятки архітектури України, які перебувають під охороною держави, знаходяться на балансі обласних управлінь архітектури містобудування. Вони

відповідають за збереження об'єктів, контролюють їх реставрацію, підбирають орендарів пам'яток архітектури, складають плани й графіки реставрації архітектурних об'єктів. Фактично вибір нового функціонального призначення архітектурних пам'яток залежить від обласних управлінь архітектури та містобудування. Вибір орендарів дуже часто пов'язаний з проблемою їх небажання здійснювати ремонтно-реставраційні роботи, бо це мотивується економічною недоцільністю. Такі вузьковідомчі інтереси, на жаль, не враховують проблем матеріального збереження історичних споруд. Численні замки та монастирі реставруються без конкретного нового призначення, що призводить до їх морального старіння. Внаслідок такого становища чимало пам'яток не включається до сучасного життя, значна кількість об'єктів пустує. Позиції й думки науково-дослідних інститутів, творчих, громадських організацій при цьому не завжди враховуються.

В історичних центрах багатьох міст триває практика вибіркового будівництва або реставрації окремих пам'яток. Комплексна реставрація старовинної забудови здійснюється дуже рідко, а проектувальники й будівельники освоюють нові території.

Особливо це відчувається в регіонах, де розташована велика кількість пам'яток матеріальної культури. У таких містах, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Чернігів створені відділи охорони пам'яток при управліннях архітектури та містобудування. Окрім загальної координації охорони і реставрації пам'яток, вони у співдружності з науково-дослідними інститутами, творчими спілками і громадськими організаціями розробляють локальні класифікації пам'яток за ознаками можливого їх використання. Реставрація чи консервація архітектурних пам'яток ускладнюється тим, що методика ведення робіт на кожному об'єкті суто індивідуальна, а методичні основи відновлення старовинних споруд мають узагальнений характер і не завжди враховують їх архітектурну цінність, ступінь збереженості.

Містобудівні аспекти збереження чи включення в діяльність міста пам'яток архітектури здійснюється з урахуванням «Рекомендацій щодо комплексного розвитку архітектурно-просторового середовища історичних міст з урахуванням збереження індивідуальних особливостей, формування архітектурних ансамблів і силуету забудови». Це комплексна науково-дослідницька праця ряду науково-дослідних інститутів на чолі з ЦНДП містобудування. Тут розглядаються всі рівні, на яких можливе збереження пам'яток архітектури, починаючи від окремих об'єктів в системі, на околиці та за межами населених пунктів до розвитку індивідуальних особливостей просторового середовища історичних міст, зокрема реалізації проектів реставрації. Рекомендації розроблені на основі вивчення і критичного аналізу досвіду проектування, забудови і реставрації багатьох міст країни, в тому числі Києва, Львова, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Луцька. Проблеми охорони пам'яток історії і культури в містах досліджені на трьох рівнях:

- Що є цінним у забудові міста і чому?
- Як зберігати пам'ятники в містах, що розвиваються?
- Як відновити і зберегти історичну своєрідність забудови міст?

Досвід реставрації пам'яток свідчить про те, що на всіх, етапах - від розробки проекту до його реалізації — ще лишаються нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'яток архітектури чи архітектурних ансамблів, створення охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються і пристосовуються для сучасних потреб, збереження природного навколишнього ландшафту тощо.

Те, що історичні будівлі мають досить широкі функції суспільно-культурного характеру, ще не означає, що вони можуть повністю задовільнити соціально-економічні потреби міст. Створенням музеїв, культурно-освітніх закладів, сервісних служб, різних адміністративних організацій ми, з одного боку, зберігаємо пам'ятки фізично. З іншого боку, вони залишені на «вимирання» у вечірній та нічний час, тобто прискорюється їх старіння і моральне зношення. Є багато прикладів у Львові, Києві,

коли ціф-зони старовинної забудови вилучаються з життя. Триває розробка науково обґрунтованих програм, спрямованих на комплексне використання старовинних будівель у Києві, Львові, Чернігові, Кам'янці-Подільському та інших містах. Кожне місто з його специфічною історичною забудовою повинно мати певні особливості у використанні старовинних будівель і споруд.

Організація нових функціональних призначень пам'яток історії та культури невід'ємна від розв'язання питань охоронних зон навколо окремих пам'яток або архітектурних комплексів. На жаль, у наш час в межах колишнього СРСР тільки у Санкт-Петербурзі на науковому рівні вирішені питання створення охоронних зон пам'яток архітектури. В межах охоронних зон виконуються роботи, пов'язані з науковою реставрацією, реконструкцією і консервацією старовинних споруд, відновленням втрачених цінних елементів забудови й планування, реконструкцією ландшафту. Реставрацію пам'яток історії та культури здійснюють з урахуванням потреб забезпечення найкращих умов їх функціонування й огляду.

В Україні є приклади, коли реставрація пам'яток або архітектурних ансамблів здійснюється з переплануванням діляниць, зміною історично сформованого простору. Ще більше терплять при цьому пам'ятки, коли в їх об'ємно-просторову структуру введено нові споруди.

У ряді проектів інституту «Спецпроектреставрація» для міст середньої смуги Росії, Західного Сибіру розроблені охоронні зони, зони регулювання забудов і зони охорони ландшафту. В них передбачені збереження і реконструкція всього історичного середовища міст з їх новим функціональним змістом.

В Україні цю роботу виконує «Укрпроектреставрація», а проекти пристосування окремих пам'яток чи архітектурних комплексів для сучасних цілей - «Укрзахідпроектреставрація» та її філіали в Сімферополі, Кам'янці-Подільському, Чернігові. Якщо взяти обсяг проектних робіт, виконаних науковцями та проектувальниками у львівському інституті у 60-ті роки і тепер, то він зріс більш як у 10 разів.

У реставраційних інститутах та їх філіалах працюють достатньо професійні проектувальники. Комплекс робіт, спрямованих на виконання проектно-кошторисної документації реставрації чи консервації пам'яток, здійснюється на основі науково-дослідних проробок. По кожному об'єктові передпроектний період включає дослідження архівних матеріалів, різноманітних документів, іконографії, історичних замальовок, вимірювання в натурі, зондаж, фотофіксацію тощо. Це комплексна праця широкого кола спеціалістів-істориків, археологів, художників, архітекторів, економістів, інженерів-будівельників, технологів, реставраторів. Відтворення найбільш правдивого, історично вірогідного вигляду пам'ятки архітектури - основа розробки проектно-кошторисної документації в даних організаціях. Дуже важливу якісну роль у науково-дослідницькій проектній роботі щодо пристосування пам'яток для сучасних цілей відіграє той факт, що проекти розглядають на засіданнях творчих секцій спілок архітекторів, художників тощо. При цьому розгляд здійснюють і в початковий період розробки проектно-кошторисної документації, і в завершальній. Фактично, такі творчі обговорення проектів є їх експертизою. Якщо вартість проектно-кошторисної документації на реставрацію і пристосування пам'ятки перевищує 1 млн. крб., то виконують спеціальну експертизу з участю представників Держбуду України і базового проектного інституту.

Надзвичайно проблемним питанням пристосування пам'яток для сучасних потреб є використання в них існуючої нормативної бази. Всі діючі будівельні норми і правила (СНиП) розроблені з урахуванням нового будівництва чи реконструкції старих будівель і споруд, які не мають історико-художньої цінності. Застосувати ці нормативи при організації нових функціональних процесів в об'ємно-планувальних структурах пам'яток практично дуже важко, а в ряді випадків - просто неможливо. Пошук компромісних варіантів веде до того, що часто порушуються внутрішні структури

споруд, знищуються цінні інтер'єри, перекручується зовнішній вигляд пам'яток тощо. Про необхідність розробки нормативної бази реставрації і пристосування пам'яток архітектури для різних сучасних цілей проводяться дискусії починаючи з 60-х років. На жаль, у цій галузі практично ще нічого не зроблено.

При зовнішньому благополуччі якості проектної документації на реставрацію і консервацію архітектурних пам'яток, наукової основи їх розробки реалізація багатьох з них повинна бути набагато кращою. Якість реставраційно-відновлювальних робіт, терміни їх виконання здебільшого незадовільні. Мають місце й випадки відхилення від проектів реставрації.

Важливими причинами такого стану є слабка матеріальна база реставраційних майстерень, низька професійна кваліфікація багатьох робітників-реставраторів. Технологічна послідовність реставраційних робіт потребує використання засобів малої механізації і великого обсягу ручної праці. Природно, в таких мовах процес реставрації відбувається набагато повільніше.

Обсяги фінансування реставраційних, консерваційних і відновлювальних робіт дуже малі порівняно із коштами, що виділяються на нове будівництво [5].

Проте аналіз добре виконаних реставраційних робіт розкриває важливий аспект збереження історико-архітектурної спадщини. Крім об'єктивного і необхідного включення в життя пам'яток, вибору їх сучасних функцій дослідження показують певну економічну ефективність використання архітектурних пам'яток.

За цих умов великий практичний інтерес викликає вивчення досвіду реконструкції й реставрації історичної забудови міст у країнах, де відновлення пам'яток має характер не окремих заходів, а стало постійним проявом, що контролюється. Це передусім Німеччина, Польща, Греція. У різних країнах та їх регіонах вироблено свої підходи до розв'язання проблеми реставрації історичних пам'яток.

Наприклад, у Німеччині термін «консервація пам'яток» вже кілька десятиліть відсутній. Усі цінні історичні споруди незалежно від їх технічного стану реставруються і включаються до сучасного життя. На перше місце висувається цінність історичного об'єкта, а не кошторисно-фінансова вартість його реставрації.

У ряді західних країн науково-реставраційна діяльність здійснюється за трьома концепціями: збереження пам'яток архітектури, оновлення історичної забудови, реабілітація старовинних будинків. Перші дві підкоряються третій. Використання архітектурних пам'яток стало дуже актуальним, передбачає збереження: оригінального матеріалу, форми, ділянки, а якщо це можливо, то початкових функцій. Кінцева мета охорони пам'яток - захист історичних міських пейзажів.

Містобудівна реновація є порівняно молодою дисципліною. Вона доводить, що містобудівні операції здійснюються внаслідок соціальних і технічних досліджень для створення оптимальних умов у міста на основі реконструкції старих будівель.

Міська реабілітація - це відновлення початкового стану об'єкта. В сфері містобудування реабілітація означає збереження і реставрацію просторів, які мають унікальний характер у міському пейзажі.

Спеціалісти вважають методи й процедури, що використовуються в міській реабілітації, більш творчими й гнучкими, ніж ті, що при реновації.

Проблема збереження пам'яток історії і культури в науково-теоретичному плані, мабуть, в жодній країні світу не викликає сумнівів, а в творчому, технічному, економічному потребує проведення серйозних досліджень і розробок. Загальновідомо, що фізична схоронність пам'яток архітектури забезпечується їх реставрацією, а моральна - включенням пам'яток у сучасне життя, наданням доступу до них широким масам населення.

Деякі десятиліття в Україні дискутується питання про необхідність створення класифікаційного списку пам'яток архітектури за ознаками можливості їх

використання. Незважаючи на значні науково-дослідні програми КиївНДІПміст, КиївНДІТІ, розробка класифікаційного списку невинправно затягнулася. Є окремі локальні наукові пропозиції щодо використання пам'яток чи груп об'єктів у регіонах республіки (Подол у Києві, старе місто у Львові, Кам'янець-Подільський). Це серйозні науково-дослідні розробки, виконані на основі вивчення фактичного матеріалу і широкого комплексу взаємопов'язаних питань. Відновлення і реставрація окремих об'єктів за даними програмами показують їх реальність і життєву силу.

Проте і це не розв'язує загалом у республіці проблеми реставрації і включення пам'яток у сучасне життя. Тут доцільно враховувати досвід закордонних колег з Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Німеччини, Італії. Наприклад, у Польщі офіційний список пам'яток культури становить понад 35 тис. об'єктів. За ним розроблені рекомендації з класифікаційними списками можливого пристосування пам'яток архітектури під заклади відпочинку, туризму, музеї, житлові будинки, концертні зали та ін. Важливою умовою розробки такого класифікаційного списку повинна бути установка на те, що функції пам'яток архітектури не можна обмежувати лише одним видом використання.

На основі існуючих планувальних рішень старовинних будівель і споруд та з урахуванням сучасних потреб комфортності необхідно передбачити можливі варіанти пристосування пам'яток. При цьому варіантність повинна відповідати умовам збереження об'ємно-планувальних структур пам'яток при новому функціональному змісті приміщень. Варіанти нового призначення пам'яток повинні враховувати питання збереження і відновлення навколишнього ландшафту.

В цьому плані необхідним науково-теоретичним багажем стануть критерії віднесення пам'яток архітектури до тих чи інших видів використання. Критерії і кількісні, і якісні - будуть допомагати проведенню всебічного аналізу при визначенні нового змісту пам'яток чи архітектурних комплексів. У наш час в Україні відсутні єдині науково обґрунтовані критерії дослідження архітектурних пам'яток за ознаками їх сучасного використання. Безумовно, практика реставраційних, консерваційних і відновлювальних робіт свідчить про те, що спеціалісти при дослідженні архітектурних об'єктів вивчають чимало питань. Сюди входять дослідження споруд в натурі, виконання вимірювальних креслень, вивчення архівних матеріалів тощо. Кінцева мета - відтворення найправдивішого вигляду пам'ятки, щоб повністю розкрити історичні, архітектурні і художні цінності об'єкта.

Загалом реставраційна діяльність як науковий і творчий процес характеризується такими показниками:

- 1) професійною кваліфікацією спеціалістів;
- 2) завданням по реставрації, які ставлять вчені;
- 3) якістю проектно-кошторисної документації на реставрацію і пристосування;
- 4) реалізацією проектів у натурі.

Кожен з цих показників може мати вирішальне значення при відтворенні і пристосуванні архітектурної пам'ятки для сучасних цілей. Наслідком позитивного розв'язання проблем за цими показниками є чимало відреставрованих і пристосованих для різних сучасних функцій пам'яток старовини.

Не зовсім правильна постановка завдання призвела до того, що «Золоті ворота» в Києві не відповідають своєму первісному виглядові. Подібне зустрічаємо при реставрації монастиря в Зимному, замків у Летичеві, Феодосії, монастиря в Гамаліївці тощо.

Недостатня професійна кваліфікація робітників-реставраторів призвела до того, що реставрація виконана на низькому рівні у фортеці-монастирі в Межиріччі, замках у Луцьку, Меджибожі, монастирях в Бердичеві, Зимному, Бахчисараї, Чернігові, Ізяславі та ін. Хиби в проектно-кошторисній документації були причетні до спотворення фасадів, інтер'єрів собору в Рівному, костюлу в Полонному, монастирів у Бережанах,

Путивлі, замку в Чинадієвому тощо.

Ці приклади підтверджують те, що лише методично послідовна і взаємопов'язана реалізація названих показників буде допомагати реставраційно-відновлювальним процесам. При цьому постановка завдання пов'язана з необхідністю чіткого визначення критеріїв реставрації і пристосування пам'яток архітектури. Відсутність таких критеріїв негативно впливає на збереження історико-архітектурних пам'яток.

Основним у реставраційних роботах є науковий підхід до них. Взаємозв'язок реставрації та історико-архітектурної науки підтверджує їх кореляцію.

Практика дослідження і реставрації пам'яток дає змогу дійти висновку, що для її вдосконалення, постановки процесу реставраційно-відновлювальних робіт на наукову основу доцільно:

- розробити класифікаційні списки пам'яток архітектури за ознаками можливого їх використання;
- виявити критерії оцінки старовинних будівель і споруд з точки зору можливості й доцільності їх використання для різноманітних сучасних функцій;
- розробити методику дослідження пам'яток архітектури, визначення їх нового змісту, проектування й реставрації споруд для нового призначення;
- розробити нормативну базу проектування нових функціональних процесів у різних за змістом і призначенням пам'ятках архітектури;
- розробити економічні основи пристосування пам'яток для нових цілей;
- розширити і вдосконалити матеріальну базу реставраційних майстерень;
- розгорнути пропаганду сутності і цінності пам'яток матеріальної культури з доведенням її до широких мас населення [4].

Ці заходи - комплексна праця, яку можуть виконати Київ- НДІТІ, КиївНДІПміст, КиївЗНДІЕП, «Укрпроектреставрація», «Укрзахідпроект реставрація». До такої роботи доцільно залучити провідних учених, дослідників у галузі археології, історії, архітектури, мистецтва, економіки, будівництва та ін.

На необхідності таких дій неодноразово зупинялися спеціалісти, представники творчих спілок, товариство охорони пам'яток історії і культури тощо. Проте розв'язання цих питань не виправдано затягнулося. На жаль, доводиться констатувати, що реставраційна наука ще не посіла свого гідного місця нарівні з проектуванням і будівництвом нових споруд.

Велике значення для розвитку реставраційної науки має практика конкурсних проєктів по реставрації, їх відкритого обговорення. Доцільно при цьому запрошувати провідних спеціалістів із західних країн. У наш час підготовка архітекторів-реставраторів здійснюється у Києві, Львові.

Аналіз реставраційних робіт по пристосуванню пам'яток архітектури до сучасних функцій дозволяє зробити висновок, що найбільш перспективними являються використання старовинних об'єктів під різноманітні музеї, бази відпочинку та туризму, житло. При цьому передові споруди, включаючи монастирі різних конфесій використовуються за своїм основним призначенням. Таке використання сприяє фізичному та моральному збереженню пам'яток архітектури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* - К., Будівельник, 1983, 4 тма.
2. *Лесик О. В. Замки і монастирі України.* - Львів: Світ, 1993. - 186 с. іл.
3. *Лесик А. В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры.* - Львов: Вища школа, 1987, -127, ил.
4. *Лесик О. В. Формування закладів відпочинку та туризму в історико-архітектурному середовищі України.* - К., - КІБІ, 1993, - 287 с. іл.
5. *Лесик О. В. Економічна рентабельність реставрації, пристосування*